

Conferència llegida a la Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans el 9 de maig de 2013, en un acte commemoratiu del sisè centenari de la mort de Bernat Metge.

BERNAT METGE, HOME DE LLETRES

Lluís Cabré
Universitat Autònoma de Barcelona

Senyor president, senyora vicepresidenta, senyores i senyors:

El 1922 es va fundar la col·lecció d'edicions de clàssics grecollatins patrocinada per la Fundació Bernat Metge, que encara avui honora les lletres catalanes. A l'opuscle de presentació, el director, Joan Estelrich, deia que no s'inspirava tant en la Bibliotheca Teubneriana de Leipzig o en la dels Classical Texts d'Oxford com en la col·lecció francesa batejada amb el nom de Guillaume Budé, llavors considerat el pare de l'humanisme a França. Si Bernat Metge hagués pogut saber que mereixeria al segle XX l'honor d'equiparar-s'hi, hauria restat tan afalagat com sorprès. L'Arxiu Reial conserva un bon nombre de cartes llatines redactades per Metge en qualitat de secretari del rei, algunes prou elaborades, però de fet ell no va escriure mai cap obra literària en llatí, i de grec no en sabia gens, naturalment —llavors no en sabia del tot ni tan sols el seu admirat Francesco Petrarca, a pesar d'intentar aprendre'n de gran per poder llegir Homer.

Tanmateix els textos llatins, medievals o clàssics, són gairebé sempre presents al rerefons de l'escriptura en català de Bernat Metge, a vegades com un ressò llunyà, a vegades com un model immediat, que transforma per al seu públic de la cort. En primer lloc, doncs, convé veure quina devia ser la seva formació

escolar, car a mitjan segle XIV aprendre llatí era el camí natural per adquirir les lletres, val a dir la gramàtica i la retòrica.

Bernat Metge va néixer el 1348 (o una mica després) a Barcelona, a l'actual carrer de la Llibreteria, ben a prop de la Cúria i el Palau Major, quan la Plaça de Sant Jaume era molt més petita que ara. El carrer era llavors el de l'Especieria, i el seu pare Guillem hi tenia l'obrador. Documenta Martí de Riquer —sempre Martí de Riquer— que hi havia una “gàbia per tenir canalla”, és a dir, per aprendre a caminar, de manera que Bernadó hi devia passar la infantesa envoltat d'espècies, eixarops i lletovaris d'ús farmacèutic, culinari o cosmètic, i envoltat també de paper i components de la tinta, perquè els especiers tan feien d'apotecari com venien material per escriure cartes. Guillem Metge prestava els seus serveis a la reina, però va morir el 1359, quan Bernat encara era un nen, i la mare, Agnès, es va casar a l'alça amb un escrivà de la cort, Ferrer Saiol, i va vendre el negoci d'especieria. Poc després, Saiol fou promocionat a protonotari de la reina Elionor, la tercera esposa del rei Pere III. Aquest càrrec comportava el registre de la correspondència i la responsabilitat de corregir la gramàtica i la retòrica de les cartes “segons vertader llatí”. Podem suposar, doncs, que el padrastre de Bernat es va encarregar d'educar-lo en aquestes disciplines escolars, ja que el desembre de 1370 Bernadó jura com a notari reial i pocs mesos després ingressa a l'escrivania de la reina com a ajudant de registre. Devia tenir vint-i-pocs anys a tot estirar. En aquest període, va passar d'un futur destinat a vendre paper de carta a la capacitat d'escriure-les ell mateix, les cartes, i les lletres catalanes van guanyar de passada un dels seus millors escriptors.

L'educació en una escola d'un notari volia dir aprendre un ofici prou diferent de la formació que es podia adquirir passant per les aules municipals o els

estudis conventuals i provincials que conduïen a la universitat, en el millor dels casos. A banda els coneixements jurídics, el futur escrivà s'exercitava en el domini de l'*ars dictatoria*, l'art de redactar i ornamentar les cartes, partint d'un aprenentatge pràctic del llatí, la gramàtica per antonomàsia. Després de l'alfabet i formes bàsiques com la declinació, el noi tutel·lat pel notari es trobava per començar amb models llatins elementals, com ara els Salms o els *Disticha Catonis*, un compendi de versets amb màximes morals que hom atribuïa a Cató. Després venien altres *auctores minores*, sovint medievals i en vers, que és més fàcil de memoritzar. L'etapa més avançada del programa portava als *auctores maiores*, clàssics llatins en prosa i en vers, entre els quals al segle XIV podia haver-hi diàlegs breus de Ciceró, sàtires de Juvenal, parts de l'*Eneida* de Virgili, alguna tragèdia de Sèneca o certes obres d'Ovidi, per exemple. Gràcies als estudis de Robert Black i Gabriella Pomaro, avui sabem que, entre els autors menors i els majors, anava bé llegir la *Consolació de la Filosofia* de Boeci, a manera de text intermedi —una mena de pre-*First certificate*.

No podem assegurar què va llegir Bernat Metge mentre aprenia llatí en la seva adolescència. Però sí que podem afirmar que lectures com les esmentades es troben al rerefons de la seva obra, filtrades per la seva peculiar manera d'entendre la literatura. En una primera etapa de la seva producció va compondre un *Sermó* humorístic en vers amb la finalitat de parodiar els sermons catequètics de l'època. Aquest *Sermó* de Metge comença amb una sentència profana que dóna la volta a l'arrel litúrgica d'un sermó seriós. Diu: "Segueixca el temps qui viure vol; / si no, poria's trobar sol / e menys d'argent" ('Fem com fa tothom si volem viure bé; altrament ens trobarem sols i sense diners'). Aquest principi s'amplifica llavors per mitjà d'una llista de consells que recorden l'estructura de llibres escolars com els

Disticha Catonis, sinó que ara la moral s'ha capgirat i l'autor recomana l'engany per prosperar: diu, per exemple, "si volets estament en cort / siats frescal", o bé "e mostrarets amistat vera / a qui us fa nosa". La conclusió afirma amb despreocupació que així hom s'alliberarà de la flama de l'infern, la por que els predicadors de debò sempre feien present a l'audiència.

No podem deduir d'aquesta obreta primicera que Metge fos un cínic ni un descregut; l'humor salva sempre la complexitat humana. Sí que en podem deduir que tenia presents els llibres escolars i prou sentit crític, o de l'humor, i això es comprova amb més seguretat en altres obres. El 1381 o poc després, quan la banca barcelonina es va ensorrar a resultes d'una crisi financera europea de gran magnitud, terrible com l'actual, Metge va compondre en vers una obra més ambiciosa, el *Llibre de Fortuna i Prudència*. Ell mateix és el protagonista, queixós i suposadament empobrit, d'una ficció que el du del port de Barcelona a la meravellosa Illa de la deessa Fortuna. Allí discuteix i es baralla amb la deessa i després dialoga amb Prudència, que l'aconsola explicant-li el valor de la Providència cristiana.

Les tres fonts principals de l'obra procedeixen de la formació escolar de l'autor. La primera és la *Consolació* de Boeci, que li permet presentar-se com un home caigut en desgràcia, que ha perdut injustament els béns i la posició social. La segona és l'*Elegia* d'Enric de Settimello, un dels autors menors més populars, que inspira bona part del lament retòric i la baralla amb Fortuna. La tercera és l'*Anticlaudianus* d'Alain de Lille, que li ofereix el model per a la descripció de l'Illa fabulosa i la de Fortuna, la deessa amb dues cares, una riallera i agradable, l'altra plorosa i repugnant. En adaptar aquestes tres fonts llatines, Metge prescindeix dels referents més clàssics, segurament perquè pensa en el públic cortesà del seu

temps. Per exemple, allà on Boeci, encara romà, havia citat un exemple de la guerra civil entre Cèsar i Pompeu (extret de Lucà), Metge hi col·loca un exemple contemporani, la guerra fratricida pel tron de Castella entre Pedro el Cruel i el seu germà bastard Enrique de Trastámara, que el va occir a Montiel el 1368. I quan adapta els hexàmetres d'Alain de Lille, Metge conjuga el llatí amb una traducció francesa de Jean de Meun i encara hi afegeix motius ben pròxims al seu públic, de manera que a l'Illa de Fortuna en versió catalana trobem un presseguer, una oreneta i una cigala, tots tres ben mediterranis. Diríem, en conclusió, que Metge llegeix en llatí i pensa en llengua romànica mentre confegeix aquest primer diàleg que li permet dubtar amb obstinació d'una veritat de la fe, val a dir la justícia divina, tan difícil d'entendre per als mortals aferrats a la raó natural. El final del *Llibre de Fortuna* ens torna a la realitat: el protagonista, de nou a Barcelona, cuita a arribar a casa a punta d'alba, no fos que els veïns en malparlessin, ja que en aquesta ciutat, diu, només s'hi respecta el qui té "un estat gran", una bona posició; el qui no la té, afegeix, "hi val menys que un caragol". La moral i l'humor d'aquest final no s'allunyen gaire del *Sermó*.

També podrien pertànyer a aquesta etapa intel·lectual un *Lucidari* perdut i una adaptació en prosa d'un fragment del poema *De vetula* ("La velleta"), un text pròxim a la comèdia escolar medieval, en part, que hom atribuïa a Ovidi pel simple fet que n'era el protagonista. Segons l'argument, Ovidi, famós a l'edat mitjana per la seva poesia eròtica i la posa d'expert en l'art de l'amor, va voler seduir una jove mitjançant les arts d'una velleta; aquesta celestina va enganyar-lo i Ovidi es va trobar allitat amb la vella, de manera que, desenganyat, es va convertir en un enciclopèdic savi cristià. Malgrat l'anacronisme, Metge encara creia en l'autoria d'Ovidi, falsa de totes totes, que Petrarca ja havia denunciat. Doncs ja es pot veure

que el retrat de l'autor fins ara no té cap punt de contacte amb el d'un autèntic coneixedor dels clàssics.

Aquestes obres, totes amb el rerefons del llatí escolar, Metge les va confegir mentre progressava a la cúria. Hi havia ingressat el 1371, com hem vist, i a la mort de la reina el 1375 va passar com a escrivà al servei del príncep Joan, casat el 1380 amb Violant de Bar, neboda del rei de França Carles V el Savi. Finalment, després de l'entronització del príncep (ara Joan I) i Violant el 1387, va esdevenir-ne secretari, el càrrec de màxima confiança, el 1390. En aquests anys van arribar a la cort catalana prou llibres de les corts de França, entre d'altres raons perquè Carles el Savi havia fundat una magnífica biblioteca a la Torre del Louvre (uns quants dels vuit-cents volums encara es troben a l'actual Bibliothèque nationale de France, a París) i havia creat un model que Joan d'Aragó emulava, *mutatis mutandis*. Per aquesta via va fer camí el *Roman de la Rose* de Jean de Meun, essencial per comprendre l'esmentat *Llibre de Fortuna i Prudència* de Metge, i va arribar també un compendi de Philippe de Mézières (1387) que contenia al final una versió en francès de la *Griseldis* de Petrarca. Aturem-nos en aquest replà.

La *Griseldis* de Petrarca és una traducció lliure al llatí de l'última de les *cento novelle* del *Decameró* de Boccaccio. Reescrivint-la, i acompanyant-la de comentaris sobre la traducció i el sentit de la història, Petrarca va voler dignificar l'original italià dotant el relat d'un valor universal, cristià i alhora clàssic, com un exemple de fidelitat conjugal contemporani a recordar per sempre (com si fes part dels *Rerum memorandarum libri*, en opinió de Guido Martellotti). A l'escriptori de Metge van coincidir-hi el text llatí de Petrarca (inclòs a les *Rerum Senilium*, 'Cartes de la vellesa') i la versió francesa de Mézières, dedicada a una alta dama de la cort de París. Amb els dos fils, el 1388 va teixir la *Història de Valter e de Griselda*, adreçant-

la a una dama de la cort reial (Isabel de Guimerà, filla del mestre racional), com en el model francès, però conservant el marc epistolar i alguns comentaris clàssics de Petrarca, glossats amb Valeri Màxim. En l'exordi de la carta i al final, Metge elogia l'autor admirat. La frase més cèlebre diu: "Petrarca, poeta laureat, en les obres del qual jo he singular dilecció".

No hem de sobrevalorar aquest episodi. Metge es convertia certament en el primer autor peninsular a traduir una obra de Petrarca, però aquest elogis no eren estranys en textos francesos anteriors, ni senyal de cap descoberta singular; a més a més, no és improbable que la *Griseldis* li arribés separada de la resta d'epístoles de Petrarca, i hem de notar, encara, que seguia traduint, o adaptant, amb un peu en el llatí i un altre en una llengua vernacle, el francès (com Geoffrey Chaucer, posem per cas). Però tampoc no hem de menystenir el valor del *Valter e Griselda*, perquè Metge va inaugurar-hi el conreu d'una prosa llatinitzant i va demostrar, a diferència del seu model francès, la capacitat d'entendre la intenció de fons de Petrarca, això és, la voluntat de presentar la història con un exemple modern i versemblant amb rerefons clàssic. Com va observar fa molts anys Jaume Torró, en aquest text apareix per primera vegada l'expressió "amor conjugal" (*amor coniugalis* en Petrarca), un terme que ens orienta cap al model d'una societat més moderna que en el futur reconeixerà la vida activa, matrimonial, per sobre del celibat i la vida espiritual del monjo.

Concloquem: al *Valter e Griselda* Metge professa una sincera admiració per Petrarca; una admiració que tal vegada provenia de la simpatia natural que un professional de la redacció de cartes havia de tenir per un col·lega cèlebre que dignificava el gènere. La versió de Metge, en qualsevol cas, li va guanyar pública fama. Una seva filla es deia Griselda, i el nom es va popularitzar. De les moltes

Griseldes que van apareixent als arxius, n'hi ha una que ho demostra: l'any 1420 consta una Griselda ja casada amb un vidrer de Morvedre, doncs batejada el 1405 o abans. Això confirma una frase del mateix Metge, que el 1399, a *Lo somni*, havia deixat escrit que la història de Griselda “per mi de llatí en nostre vulgar transportada”, ja la “reciten per enganyar les nits les velles, quan filen en hivern entorn del foc”. (La frase sobre les velles té gràcia també perquè ja és calcada d'una epístola de les *Familiars* de Petrarca, com anota l'últim editor de *Lo somni*, Stefano Maria Cingolani.)

Després de la *Griselda*, ja vénen en l'escassa producció de Metge l'*Apologia* i *Lo somni*, dues obres molt vinculades, les dues obres que han fonamentat la reputació classicista de l'autor. Abans d'escriure-les, Metge va passar quatre mesos a Avinyó, de gener a abril de 1395. Avinyó era llavors ciutat pontifícia i la ciutat on havia residit Petrarca uns anys. Metge hi va anar ben recomanat pel rei, com un ambaixador, i doncs hi podia accedir a les formidables biblioteques del papa Benet XIII i els cardenals, a un dipòsit d'obres de Petrarca i Ciceró que a Barcelona segurament no es trobaven —aquest trimestre llarg potser va ser una mica com una beca a l'estranger de curta durada d'aquelles que fa trenta anys obrien les portes a un món bibliogràfic desconegut o conegut d'oïdes: en aquest cas, a llibres que havia posat en circulació el primer humanisme italià.

S'ha suposat que el primer reflex d'aquestes noves lectures és l'*Apologia*, una obra de la qual només conservem el fragment inicial. (A vegades es diu que Metge només la va començar, però el fragment queda tallat a mitja frase i això no és manera d'interrompre una redacció.) En tot cas, en aquest fragment potser de 1395 i en *Lo somni*, obra acabada el 1399, Metge va obrir les lletres catalanes a un

món intel·lectual d'una profunditat fins llavors ignorada. En els pocs minuts que em resten, miraré de justificar amb mesura aquesta apreciació.

Tant a l'*Apologia* com a *Lo somni*, s'hi observa el model del *Secretum* de Petrarca, l'obra que inaugura el gènere del diàleg personal, intel·lectual i literari i el projecta cap al Renaixement. Sembla que Metge, llest com ell sol, sense la formació humanista de Petrarca, es va adonar de la innovació. A l'*Apologia* és evident per una cita literal del *Secretum* i per la tècnica del diàleg dramàtic, és a dir, per la novetat de fer parlar els interlocutors directament, després d'indicar-ne el nom, sense les fórmules "dix ell" i similars. Aquesta forma del *Secretum* procedeix dels diàlegs de Ciceró, com diu el mateix Metge, i vivifica el diàleg, que es representa sense intermediari als ulls de la ment del lector, i això comporta una nova manera d'entendre el gènere, un punt de vista: l'autor desapareix, augmenta la familiaritat entre els protagonistes, manifestada també en el tracte, el to de les rèpliques i la intimitat d'una conversa que, en Petrarca, va més enllà de la filosofia i entra en el territori de la ficció autobiogràfica, en un món de lectures i passions, l'amorosa i la intel·lectual. Aquesta concepció del diàleg es veu també a *Lo somni*, encara que torni a incorporar els verbs de dir i (com va observar Francisco Rico) faci marxa enrere en aquest sentit.

L'adopció d'aquest diàleg —i Metge n'és el primer receptor a tot Europa, creu Enrico Fenzi— vol dir dir que els lectors de *Lo somni* trobaran per primera vegada en la història de les lletres catalanes, el 1399, un text on es discuteixen qüestions essencials de l'existència humana amb llibertat: així, la immortalitat de l'ànima, que vol dir la discussió entre la fe transcendent i la ciència natural que professava Metge; o bé l'amor, que vol dir el debat entre el sentiment i la literatura que el representa, d'una banda, i de l'altra la norma moral que llavors podia

condemnar alhora la passió i la poesia clàssica. Potser val la pena recordar que Francesco Petrarca, al final del *Secretum*, afirma: “sed desiderium frenare non ualeo” (‘però no sóc capaç de frenar el meu desig’), volent dir la passió amorosa i la intel·lectual, el desig de posteritat. Aquest és el conflicte entre la vida imaginada i la vida viscuda, el *secretum* guardat al llibre fruit de la conversa fictícia amb sant Agustí. El nostre Bernat, que ha acabat acceptant a contracor la certesa de la immortalitat, quan es refereix al seu amor sentit, en adulteri, no s’està de confessar al final: “amb aquesta opinió vull morir”. En aquest diàleg, Metge va tenir l’encert d’introduir-hi les figures mitològiques d’Orfeu (l’amor literari) i Tirèsies (el moralista), inspirant-se en les *Metamorfosis* d’Ovidi (*l’Ovidius maior* de l’escola) i en l’*Inferno* de Dante, molt ben llegit al costat del cant VI de l’*Eneida* i l’*Hercules furens* de Sèneca. Seguia escrivint, doncs, el 1399 amb un peu en els clàssics escolars i un altre en la literatura romànica més actual.

Cercar traces d’humanisme professional en el debat en vulgar de *Lo somni* és, com diria Metge, llaurar en l’arena, una infructuosa qüestió acadèmica. Però reconèixer-hi el nervi i l’agudeses intel·lectual d’un magnífic escriptor, molt ben informat, és tanmateix necessari. A *Lo somni* trobem un diàleg que aprofita arguments de les *Qüestions tusculanes* de Ciceró i peces de les *Familiars* de Petrarca i el *De claris mulieribus* de Boccaccio, per exemple, però sobretot hi trobem un diàleg sense didactisme, sense ombra de moral doctrinària, precisament perquè és un diàleg teixit amb quatre veus i representat en una escena: el lector, l’espectador, n’haurà de treure la conclusió.

Metge arriba a aquesta maduresa literària havent entès Petrarca i amb el cultiu d’una prosa llatinitzant, fins ara només estudiada per Amfós Par el 1923. En

voldria llegir una mostra, de l'inici de l'*Apologia*. Diu amb prosa clara, complexa i variada:

“Estant en mi l'altre jorn, amb gran repòs e tranquil·lant de la pensa en lo meu diversori, en lo qual acostum estar quan desig ésser bé acompanyat —no pas dels hòmens que vui viuen, car pocs d'ells saben acompanyar, mas dels morts, qui·ls han sobrepujats en virtut, ciència, gran indústria e alt enginy, e jamés no desemparen aquells qui volen amb ells conversar, ne·ls deneguen usdefruit de les grans heretats que·ls han lleixades [...]—, vénc un gran amic meu, apellat Ramon, hom no molt fundat en ciència mas de bon enginy e de covinent memòria. Lo seu cognom vull celar per causa. E après que hagué tocat algunes vegades a la porta del meu diversori, car jo no li volia obrir perquè no em torbàs, coneguí, en la continuïtat que faïa de tocar, que cuitat era, e obrí-li la porta.”

No cal dir que els “morts” són els els clàssics que li fan companyia, amb la seva ‘gran herència’, i que Metge ha après a conversar-hi gràcies a l'exemple de Petrarca, en “lo meu diversori”, diu amb un cultisme poc corrent. Fa goig observar com l'autor alterna tres models d'oració en un sol període: la complexa amb llarg incís, la lapidària i l'entretallada. Aquesta perícia, si m'és permesa una nota elegíaca, la retrobaríem en la prosa de Lluís Nicolau d'Olwer, Marçal Olivar, Ramon d'Abadal o Jordi Rubió i Balaguer, o en la de *Mirador* quan Just Cabot n'era el protonotari; una prosa clara i complexa alhora, detallada sense perdre l'harmonia, o contundent quan convé.

És de tota justícia que avui l'Institut d'Estudis Catalans commemori Bernat Metge, l'home que llegia en llatí, català, aragonès, francès, italià i occità, i sobretot

sabia gramàtica; l'home que mereix encara un estudi modern de la seva prosa catalana al costat de les cartes llatines dels millors secretaris de la cancelleria que tan bé coneix Jaume Riera; l'home que havia après a dialogar amb els textos de la tradició, començant pels clàssics: per tant, un home de lletres.

Moltes gràcies.
